

ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ

τόμος 8

1993-94

ΑΘΗΝΑ 1995

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ - MISCELLANEA

ΤΡΕΙΣ ΝΕΕΣ ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ένα ερώτημα που αξίζει να θέσουμε προτού προχωρήσουμε στην παρουσίαση τριών σχετικά πρόσφατων εγχειριδίων ρωμαϊκής ιστορίας, είναι, πολύ απλά, γιατί εμφανίζονται διαρκώς νέες συνθετικές μελέτες και στο θέμα αυτό, ιδίως τα τελευταία χρόνια. Καταρχήν είναι πια κοινός τόπος ότι κάθε εποχή και κάθε κοινωνία παράγει τη δική της εκδοχή για το παρελθόν. Με την έννοια αυτή, δεν μπορεί να υπάρξει μια «οριστική» έκθεση μιας ιστορικής περιόδου, όχι μόνο γιατί συνεχώς προκύπτουν νέα στοιχεία, αλλά κυρίως γιατί προκύπτουν νέοι τρόποι να διαβάσουμε παλαιά και νέα στοιχεία. Οι νέοι αυτοί τρόποι μάλιστα δεν επηρεάζουν μόνο την οργάνωση των υπαρχόντων στοιχείων, αλλά και την ίδια την κατεύθυνση της έρευνας.

Επιπλέον, στην εποχή μας πρέπει να λάβουμε υπόψη δύο ακόμη παράγοντες. Ο πρώτος δεν είναι μόνο επιστημονικής, αλλά και οικονομικής θα έλεγα υφής: ένα εγχειρίδιο δεν αποβλέπει σε ένα ενιαίο αναγνωστικό κοινό. Άλλες είναι, λόγου χάρη, οι ανάγκες ενός ευρύτερου κοινού, άλλες οι ανάγκες των φοιτητών, και άλλες οι ανάγκες των ερευνητών από μια συνθετική μελέτη. Οι διαφορετικές ανάγκες στη ζήτηση δημιουργούν και πολυσχιδία στην προσφορά για να θέσουμε το ζήτημα κάπως σκληρά. Αυτό, προς αποφυγή παρεξηγήσεων, δεν σημαίνει ότι ένα εγχειρίδιο που αφορά το ευρύ αναγνωστικό κοινό υπολείπεται καθ' οιονδήποτε τρόπο σε επιστημονική πληρότητα και εγκυρότητα από ένα εγχειρίδιο που φαίνεται να στοχεύει περισσότερο στην επιστημονική κοινότητα, ούτε ότι ένα ειδικό εγχειρίδιο δεν έχει ενδιαφέρον για μια μερίδα του ευρύτερου αναγνωστικού κοινού. Γενικά, δεν υπάρχουν στεγανά: υπάρχουν εγχειρίδια που στοχεύουν σε περισσότερες από μία κατηγορίες αναγνωστικού κοινού, όπως υπάρχουν και τμήματα αναγνωστικού κοινού που δεν καλύπτονται από ένα μόνο εγχειρίδιο.

Για να φύγουμε από αυτήν την «οικονομοτεχνική» παρέμβαση όμως, υπάρχει και ένας τρίτος παράγοντας που εξηγεί την αδιάκοπη παραγωγή νέων συνθετικών μελετών. Και αυτός είναι η πρότερη επιστημονική ενα-

σχόληση των συγγραφέων τους. Στην εποχή μας, με την πολυδιάσπαση των ανθρωπιστικών επιστημών και τη συνεχώς αναπτυσσόμενη εξειδίκευση σε μια μόνο περιοχή έρευνας, είναι μοιραίο ο συγγραφέας ενός γενικού εγχειριδίου να μην έχει ασχοληθεί ερευνητικά με όλες τις περιοχές –του τόπου, του χρόνου, του κοινωνικού συνεχούς, αλλά και του σύγχρονου επιστημονικού προβληματισμού– που πρέπει να καλύψει το εγχειρίδιο. Αυτό δεν του απαγορεύει βέβαια να έχει μια εποπτική, πλήρη, πειστική, γιατί όχι και πρωτότυπη ματιά για το σύνολο του υλικού του. Ο δρόμος που συνήθως ακολουθείται όμως είναι διαφορετικός: ο συγγραφέας περιορίζει την οπτική του, αν όχι και το υλικό του, κυρίως στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα· και μιλάω πάντα για τα εγχειρίδια και όχι για τις ειδικές μονογραφίες, όπου αυτό ούτως ή άλλως συμβαίνει. Το αποτέλεσμα δεν είναι μικρότερου βεληνεκούς. Αντίθετα, ο περιορισμός της οπτικής ματιάς μπορεί να οδηγήσει σε εξαιρετικού ενδιαφέροντος συμπεράσματα για μια ιστορική περίοδο, συχνά περισσότερο ενδιαφέροντα από την αναγκαστικά εκλεκτική ματιά ενός συγγραφέα που προσπαθεί να συμπεριλάβει τα πάντα. Αν μου επιτρέπεται μια καλλιτεχνική παρομοίωση πρόκειται για το πρόβλημα του φωτισμού: να φωτίσεις το θέμα σου επαρκώς απ' όλες τις μεριές έτσι ώστε να είσαι σίγουρος ότι θα φαίνονται όλες οι λεπτομέρειες, έχοντας όμως ένα «επίπεδο» φωτιστικό αποτέλεσμα, ή να το φωτίσεις επιλεκτικά, χάνοντας κάποιες περιοχές, αλλά κερδίζοντας σε «δραματικότητα», φέρνοντας δηλαδή στο φως τις ιδιότητες του θέματος που εσύ θέλεις;

Τέλος, ειδικά για τη ρωμαϊκή ιστορία, μπορούμε ν' ανιχνεύσουμε δύο ακόμη συνιστώσες του θέματος. Από τη μια μεριά, υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός νέων πηγών, ιδίως από τη ρωμαϊκή Δύση, που δεν είχαν βρει ακόμη το δρόμο τους στις ευρύτερες μελέτες, οπότε είναι φυσιολογικό σιμάδι ωριμότητας της επιστημονικής κοινότητας να ενταχθούν αυτές στον κύριο ρου της ιστοριογραφίας που πάντα αντιπροσωπεύουν οι συνθετικές μελέτες. Μια άλλη ένδειξη ωριμότητας είναι ότι οι συνθετικές μελέτες φαίνεται να εκτιμώνται περισσότερο απ' ότι παλαιότερα. Οι συγγραφείς (και οι εκδότες, μην ξεχνάμε) προτιμούν να προχωρήσουν σε μια νέα σύνθεση παρά να επιμεληθούν τη νιοστή έκδοση του έργου του Cary, για παράδειγμα, γεγονός που, κατά τη γνώμη μου, συνδέεται τόσο με την προαναφερθείσα εξειδίκευση, που δημιουργεί ανάγκες για συνθετικές μελέτες σε συγκεκριμένες περιοχές έρευνας, όσο και με την εμπέδωση νεών ιστοριογραφικών τάσεων, που, ας μην ξεχνάμε, φτάνουν παραδοσιακά αργά στην ιστοριογραφία της αρχαιότητας¹.

Όλα αυτά δεν εξηγούν μόνο τη συνεχή παραγωγή εγχειριδίων, αλλά

1. Το 1983 ακόμη, ο FINLEY, *Politics in the Ancient World*, Cambridge 1983, 35, σημ. 25, παραπονιόταν ότι δεν υπάρχει επαφή ανάμεσα σε κοινωνιολόγους και αρχαιολογικούς για τη μελέτη της πατρωνείας, κατάσταση που άλλαξε τα τελευταία χρόνια (πρβ. σημ. 39).

και ένα άλλο, σημαντικότερο γεγονός: ότι τα εγχειρίδια, όσο και αν ορισμένα από αυτά φιλοδοξούν ν' αποτελέσουν «πλήρεις» συνθέσεις, τελικά δεν ακυρώνουν το ένα το άλλο, απλώς αλληλοσυμπληρώνονται· όλοι οι τρόποι φωτισμού αναδεικνύουν το θέμα. Ας δούμε τώρα τρία σχετικά πρόσφατα παραδείγματα από τη ρωμαϊκή ιστορία.

1. Colin Wells, *The Roman Empire*,
Glasgow 1984 (1992²), σειρά
Fontana History of the Ancient World

Θα ξεκινήσουμε με δυο λόγια για το συγγραφέα. Εκ πρώτης όψεως ο Βρετανός Colin Wells μοιάζει περίεργη επιλογή για τη συγγραφή ενός γενικού εγχειρίδιου για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Όπως θα δούμε όμως η σταδιοδρομία του ευθύνεται για ορισμένα από τα θετικά σημεία του βιβλίου. Πανεπιστημιακός καθηγητής από το 1960, στα πανεπιστήμια της Οττάβα και του Σαν Αντόνιο στο Τέξας (Trinity College) κυρίως, ο Colin Wells, μετά από ουσιαστικά ένα μόνο συνθετικό έργο σχετικό με τη ρωμαϊκή ιστορία, το οποίο όμως στηριζόταν και αυτό στην αρχαιολογία², στράφηκε αποκλειστικά στην αρχαιολογία και είναι από το 1976 υπεύθυνος των ανασκαφών της Καναδικής Αποστολής στην Καρχηδόνα. Σχετικές με τις ανασκαφές αυτές είναι έκτοτε και όλες σχεδόν οι δημοσιεύσεις του.

Δυο λόγια όμως πρέπει να πούμε και για τη σειρά Fontana History of the Ancient World, τα κοινά χαρακτηριστικά της οποίας συναντούμε και στο *The Roman Empire*. Η σειρά, υπό την εποπτεία του Oswyn Murray, καλύπτει με γενικά εγχειρίδια την αρχαία ιστορία του ελληνισμού και της Ρώμης³. Συγγραφείς, και εδώ όπως είπαμε είναι εξαίρεση ο Wells, είναι μερικά από τα γνωστότερα ονόματα ερευνητών της κάθε περιόδου (αναφέρω ενδεικτικά τους O. Murray για την αρχαϊκή Ελλάδα, J. K. Davies για την κλασική Ελλάδα, F. W. Walbank για τον ελληνιστικό κόσμο, M. Crawford για τη ρεπουμπλικανική Ρώμη). Ο σχεδιασμός της σειράς είναι κοινός. Πρόκειται για έργα με σαφή στόχο ένα κοινό που ενδιαφέρεται σοβαρά για την ιστορία χωρίς να είναι κατανάγκη ειδικό, καθώς και τους

2. *The German Policy of Augustus: an examination of the archaeological evidence*, Oxford 1972. Το ενδιαφέρον του Wells για τον Αύγουστο θα το συναντήσουμε και στο υπό εξέταση έργο.

3. Οι υπόλοιποι τίτλοι της σειράς είναι: O. MURRAY, *Early Greece*, Glasgow 1980(1993²). J. K. DAVIES, *Democracy and Classical Greece*, Glasgow 1978 (1993²). F. W. WALBANK, *The Hellenistic World*, Glasgow 1981. R.M. OGILVIE, *Early Rome and the Etruscans*, Glasgow 1976. M. CRAWFORD, *The Roman Republic*, Glasgow 1978 (1993²). A. CAMERON, *The later Roman Empire*, Glasgow 1993.

φοιτητές ιστορίας. Τα χαρακτηριστικά που εξυπηρετούν το στόχο αυτό είναι σχετικά μικρό μέγεθος, σπάνια χρήση υποσημειώσεων, πλούσια βιβλιογραφική ενημέρωση –με σχόλια– για κάθε θέμα, η οποία όμως περιέχει κυρίως αγγλόφωνα έργα, οπτικό υλικό πρωτότυπο και εύστοχο, ενημέρωση για τις πηγές της ιστοριογραφίας κάθε περιόδου⁴. Όλα αυτά τα ακολουθεί και το βιβλίο του Wells.

Ας δούμε τώρα, συνοπτικά, το περιεχόμενο και τη δομή του έργου⁵. Στον τρόπο που ο Wells δομεί το υλικό του έγκειται και η βασική πρωτοτυπία του έργου. Μετά την Εισαγωγή, όπου δίνονται στον ανειδίκευτο κυρίως αναγνώστη ορισμένες βασικές πληροφορίες για την πολιτική οργάνωση στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ακολουθεί ένα εκτεταμένο κεφάλαιο για την πολιτική ιστορία της τελευταίας φάσης του ρωμαϊκού εμφυλίου, το οποίο κατά κάποιο τρόπο συνδέει το έργο του Wells με το προηγούμενο βιβλίο της σειράς. Ακολουθεί ένα κεφάλαιο όπου παρουσιάζονται συνοπτικά οι πηγές γι' αυτή την περίοδο της ρωμαϊκής ιστορίας.

Στη συνέχεια μπαίνουμε στο κύριο μέρος του έργου. Στο δίλημμα θεματική ή χρονολογική έκθεση των δεδομένων, το οποίο συγκεφαλαιώνει και διάφορα άλλα υποδιλήμματα (φερ' ειπείν κοινωνική ή πολιτική ιστορία), ο συγγραφέας απαντά με μια ενδιαφέρουσα, αλλά και χρηστική σύνθεση. Η πολιτική ιστορία εναλλάσσεται με την θεματική, ενώ παράλληλα, στα θεματικά κεφάλαια εναλλάσσεται η εξέταση της Ιταλίας με αυτήν των επαρχιών. Τα μονά κεφάλαια περιέχουν αυτό που συνήθως ονομάζουμε γεγονοτολογική ιστορία: «... μια λίγο πολύ χρονολογική έκθεση της εξέλιξης της κεντρικής διοίκησης της αυτοκρατορίας, των επιτευγμάτων διαδοχικών αυτοκρατόρων, της κατάστασης στην αυλή και της μάχης για την κατάκτηση της εξουσίας στην κορυφή»⁶. Η χρονική περίοδος που εξετάζεται είναι από το τέλος των εμφυλίων ως την άνοδο στην εξουσία του Διοκλητιανού. Τα ζυγά κεφάλαια, αντίθετα, αντιμετωπίζουν, επιλεκτικά βεβαίως, επί μέρους θέματα της κοινωνικής ιστορίας. Η σύνθεση πετυχαίνει χωρίς να διασπασθεί η ενότητα του κειμένου γιατί η επιλογή των επί μέρους θεμάτων δεν είναι τυχαία. Σε κάθε περίοδο της οποίας έχει μόλις προηγηθεί η έκθεση των βασικών πολιτικών εξελίξεων εξετάζεται και ένα

4. Βλ. Ο. MURRAY στη γενική εισαγωγή της σειράς (WELLS, xi): «Η σειρά λοιπόν σκοπεύει να προσφέρει μια συνοπτική έκθεση κάθε περιόδου με την οποία ασχολείται και, ταυτόχρονα, να παρουσιάσει όσο το δυνατόν περισσότερες μαρτυρίες στις οποίες στηρίχθηκε η έκθεση αυτή».

5. Βιβλιοκρισίες του έργου του Wells: J. PATERSON, *G&R* 31 (1984), 220· J. BIRLEY, *History* 69 (1984), 444-5· B. LIEVICK *CR* 35 (1985), 327-8· J. CARTER, *JRS* 75 (1985), 243-5· C. G. STARR, *Phoenix* 39 (1985) 187-8· G. ALFOLDY, *Gnomon* 57 (1987), 329-33.

6. «... a more or less sequential account of the development of the central administration of the Empire, the achievements of successive emperors, the court, and the struggle for power at the top» (WELLS, 2).

θέμα το οποίο σχετίζεται, λιγότερο ή περισσότερο, με αυτήν ακριβώς την περίοδο. Έτσι, το κεφάλαιο για τον Αύγουστο ακολουθείται από ένα κεφάλαιο για το κοινωνικό και ιδεολογικό κλίμα στην Ιταλία της εποχής, το κεφάλαιο για τη δυναστεία των Ιουλίων-Κλαυδίων από ένα κεφάλαιο για το στρατό και τις επαρχίες κατά τον πρώτο αιώνα, το κεφάλαιο για την περίοδο από τον Γάλβα ως τον Τραϊανό από ένα κεφάλαιο για την οικονομική εξέλιξη της Ιταλικής κυρίως κοινωνίας, το κεφάλαιο για την «χρυσή εποχή» (Αδριανός - Αντωνίνος Πίος - Μάρκος Αυρήλιος) από ένα κεφάλαιο για την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη των επαρχιών και την κοινωνική άνοδο των επαρχιωτών κατά την περίοδο αυτή, ενώ το τελευταίο κεφάλαιο αφορά τους Σεβήρους και την εποχή της αναρχίας.

Κύρια αντίρρηση επί της δομής του έργου: ο Wells αφιερώνει υπερβολικά μεγάλη έκταση στον Αύγουστο⁷ και την εποχή του (68 σελίδες επί συνόλου 271 σελίδων του κυρίως κειμένου) με αποτέλεσμα να αδικούνται μεταγενέστερες εποχές. Περισσότερο «πλεονάζον» φαίνεται το τμήμα που αφορά τις οικογενειακές σχέσεις του Αυγούστου (σ. 61 κ.ε.), το οποίο δεν φωτίζει περισσότερο τη συνταγματική ή την πολιτική θέση του Αυγούστου. Αυτό είναι ίσως και ένα γενικότερο πρόβλημα του έργου. Παρά την πρωτότυπη και ζωηρή εικόνα που σκιαγραφεί ο Wells στα θεματικά κεφάλαια, στα γεγονотоλογικά κεφάλαια δεν ξεφεύγει από την «παραδοσιακή» ιστοριογραφία, όχι μόνο στις θεωρίες του⁸, αλλά και στο τι διαλέγει να συμπεριλάβει σ' αυτά. Το πρόβλημα γίνεται σημαντικότερο από τη στιγμή που η περίοδος μετά τον Μάρκο Αυρήλιο αντιμετωπίζεται μάλλον υπερβολικά συνοπτικά⁹.

Αν πρέπει ν' απομονώσουμε τρία βασικά χαρακτηριστικά του έργου του Wells, αυτά είναι η αποδοτική εξυπηρέτηση των αναγκών του αναγνωστικού του κοινού, η αίσθηση της χρονικής διάρκειας και της εξέλιξης της ρωμαϊκής κοινωνίας¹⁰, και η πλούσια παράθεση μαρτυριών της εποχής και συγκεκριμένων περιπτώσεων-δειγμάτων, οι οποίες δεν επεξηγούν απλώς τον ιστορικό λόγο, αλλά και αντικαθιστούν συχνά τις γενικεύσεις στις οποίες αναπόφευκτα θα κατέφευγε ο συγγραφέας για ένα τόσο μεγάλο σε έκταση και χρονική διάρκεια υλικό.

Η προσπάθεια του Wells για σαφήνεια, ενάργεια και απλότητα στην

7. Προφανώς λόγω της πρότερης ενασχόλησής του με το θέμα: βλ. παραπάνω, σημ. 1.

8. Βλ. π.χ. την κριτική της B. LEVICK, CR 35(1985), 327-8, στις θέσεις του Wells για την πολιτική του Κλαυδίου, θέσεις που εκφράζουν την «προ 40ετίας ορθόδοξη άποψη».

9. Το γεγονός αυτό τονίζει και η βιβλιοκρισία του J. CARTER, JRS 75 (1985), 243-5. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο το ότι η συγγραφέας που ανέλαβε το επόμενο χρονολογικά έργο της σειράς, η Averil Cameron, θεώρησε αναγκαίο να ξεκινήσει με μια εισαγωγή για τα δεδομένα του 3ου αι., παρότι τυπικά το έργο της καλύπτει την περίοδο μετά τον Διοκλητιανό.

10. Το χαρακτηριστικό αυτό αντιδιαστέλλει, όπως θα δούμε, το έργο του WELLS από αυτό των GARNSEY/SALLIER.

έκφραση και στο περιεχόμενο είναι προφανής. Είναι προφανής πρώτ' απ' όλα στο ύφος του κειμένου, που ρέει άνετο, ακριβές και ευκολοδιάβαστο. Ο Wells δεν αποφεύγει ούτε το χιούμορ, ούτε τις παραπομπές στο Σαίξπηρ¹¹ ή σε άλλους νεότερους συγγραφείς, ή πρόσωπα και καταστάσεις που κρίνει ότι είναι εύστοχες παρομοιώσεις για τον αγγλοσαξωνικό κόσμο¹², ούτε την ανάμειξη ρωμαϊκών όρων με λέξεις της καθομιλουμένης¹³. Όλα αυτά σε καμιά περίπτωση δεν είναι αρνητικά. Ένα κείμενο δεν χάνει σε επιστημονικότητα επειδή είναι ευχάριστο να το διαβάσεις. Όταν ο συγγραφέας δεν θυσιάζει στο βωμό του στυλ τις πληροφορίες και τις θεωρίες που θέλει να εκφράσει, το αποτέλεσμα δεν είναι κατακριτέο. Η εξέταση της σχέσης Αντώνιου και Κλεοπάτρας, φερ' ειπείν, ξεκινάει ως σχόλιο στον Σαίξπηρ για να καταλήξει σε μια μετρημένη εκτίμηση των στρατηγικών και πολιτικών συνιστωσών της σχέσης¹⁴.

Το πρόβλημα είναι ότι αυτού του είδους η ισορροπία απαιτεί πολλή προσοχή για να διατηρηθεί. Και αν στο μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου διατηρείται, υπάρχουν ένα δυο σημεία που ξεφεύγουν της προσοχής του Wells. Η παρομοίωση των εμφυλίων πολέμων, που οδήγησαν σε ένα ισχυρό και συγκεντρωτικό καθεστώς, με τους Πολέμους των Ρόδων και τους Τυδώρ, τη Γαλλική Επανάσταση και το Ναπολέοντα, και την Οκτωβριανή Επανάσταση και τον Στάλιν¹⁵ είναι μάλλον ατυχής. Υποκύπτει στη γοητεία των συγκρίσεων ιστορικών εποχών όπου δρουν τόσο διαφορετικοί παράγοντες από αυτούς που δρουν στην Αρχαία Ρώμη, ώστε η παρομοίωση καταλήγει να είναι μάλλον παραπλανητική· συν τοις άλλοις δηλώσεις του τύπου «αυτό ισχύει γενικότερα στη ζωή» με την παρομοίωση που ακολουθεί —ο Αύγουστος ως ισχυρός «διευθυντής ορχήστρας»— είναι μάλλον αφελής ιστορικός διδακτισμός παρά καλό στυλ.

Πάντως, αυτά είναι πταίσματα. Σε γενικές γραμμές το έργο είναι μετρημένο και διαφωτιστικό και δεν κάνει παραχωρήσεις στο βωμό της «αναγνωσιμότητας». Έχει άλλωστε κανείς την αίσθηση ότι η μέριμνα του Wells για το στυλ φαίνεται περισσότερο στα γεγονοτολογικά κεφάλαια. Εδώ φαίνεται να έχει κυρίως κατά νου τους φοιτητές του και την ανάγκη να τους εντυπώσει αποτελεσματικότερα τις βασικές πολιτικές εξελίξεις της ρωμαϊκής ιστορίας· δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι από τις πανεπιστημιακές του σημειώσεις προέρχεται το έργο¹⁶. Στα θεματικά κεφάλαια, αντίθετα, ο συγγραφέας πολύ σωστά αφήνει να μιλήσει το εύγλωττο υλικό του,

11. WELLS 18, 19, 24.

12. Για τον περιορισμό αυτό δικαιολογείται στην εισαγωγή (WELLS 3-4).

13. Πρβ. WELLS 27: «... but they [οι ανατολίτικες συνήθειες που είχε αποκτήσει ο Αντώνιος] accorded ill with Roman *gravitas*, and sober stay-at-home citizens were duly shocked».

14. WELLS 24.

15. WELLS 15-6.

16. WELLS v.

τα ποιητικά αποσπάσματα, οι τύποι της σταδιοδρομίας ενός επαρχιώτη συγκλητικού, η πολιτική προπαγάνδα της εποχής.

Το άλλο στοίχημα μάλιστα που κερδίζει ο Wells είναι ότι σ' ένα έργο που, κατά γενική ομολογία είναι ελκυστικό και για το μη ειδικό αναγνωστικό κοινό, ο συγγραφέας καταφέρνει να φέρει σε επαφή τους αναγνώστες του τόσο με κείμενα και άλλου είδους μαρτυρίες της εποχής, όσο και με τις μεθόδους της κριτικής των πηγών και του τρόπου με τον οποίο οφείλουμε να διαβάζουμε ανάμεσα στις γραμμές τους. Η παράθεση κειμένων της εποχής είναι συχνότατη, όπως θα δούμε. Το κείμενο είναι πάντα σε μετάφραση, αλλά ο συγγραφέας δεν παραλείπει να μνημονεύσει όρους της εποχής τους οποίους κρίνει σημαντικούς. Το κεφάλαιο 2 είναι μια εξαιρετικά σύντομη, αλλά διαφωτιστική εισαγωγή σε όλων των ειδών τις μαρτυρίες της εποχής, από την ιστοριογραφία και την ποίηση ως την αρχαιολογία και τη νομισματική. Επίσης, συχνά μετά την παράθεση κάποιου κειμένου της εποχής ακολουθεί η παράθεση των λόγων για τους οποίους πρέπει ή δεν πρέπει να τροποποιήσουμε την εικόνα που μας δίνει. Όλο το τμήμα του έργου που αφιερώνεται στην προσωπικότητα του Τιβερίου (σελ. 96-108) αποσκοπεί στη διόρθωση της αρνητικά μεροληπτικής εικόνας που σκιαγραφούν οι πηγές της εποχής, ιδίως ο Τάκιτος. Ούτε διστάζει ο συγγραφέας να δώσει μια εικόνα των προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο ερευνητής ακόμη και για την προσωπογραφική και χρονολογική ταύτιση των γεγονότων: τα ερμηνευτικά προβλήματα της συνωμοσίας του Μουρήνα, λόγου χάρη, παρουσιάζονται σε όλη τους την αινιγματικότητα. Όλα αυτά έχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα να παρακινούν σε έρευνα όσους έχουν το ενδιαφέρον και να καθιστούν σαφές ότι η ιστορία είναι πάνω απ' όλα αποτέλεσμα ερμηνείας και όχι μόνο ανακάλυψης.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του *The Roman Empire* είναι ότι, λόγω της δομής του κυρίως, μας δίνει και μια εικόνα της εξέλιξης στο χρόνο των βασικών χαρακτηριστικών της ρωμαϊκής κοινωνίας. Στα θεματικά κεφάλαια υπάρχει κάλυψη των θεμάτων σε διαδοχικά χρονικά πλαίσια: η Ιταλία, για παράδειγμα, εξετάζεται σε περισσότερα από ένα κεφάλαια. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει η αίσθηση της διάστασης του χρόνου όχι μόνο στα γεγονотоλογικά κεφάλαια, όπου αυτό είναι αυτονόητο, αλλά και στα θεματικά, σε αντίθεση με άλλα θεματικά εγχειρίδια. Θα μπορούσε κανείς επίσης να πει, γενικεύοντας ίσως επικίνδυνα, ότι η αίσθηση αυτή της εξέλιξης οφείλεται και στον αγγλοσαξωνικό εμπειρισμό του συγγραφέα, μια απέχθεια για «αχρονικά» δομικά μοντέλα. Ήδη η πολύ σύντομη εισαγωγή στην πολιτική δομή της αυτοκρατορίας εξηγεί το περιεχόμενο των όρων που χρησιμοποιούνται με σεβασμό στη μεταβολή τους στο χρόνο. Επίσης ο Wells διαθέτει μια οξυμμένη αίσθηση των ιστορικών τομών. Το πιο εύστοχο κομμάτι για τον Αύγουστο είναι αυτό που εξηγεί τη βαθμιαία μεταβολή της πολιτειακής του θέσης, τη διαφορά με το ρεπουμπλικανικό παρελθόν και τη σχέση των τυπικών εξουσιών που διέθετε ο αυτοκράτορας με την πολιτική πραγματικότητα της εποχής (κεφ. 3). Σ' ένα πολύ διαφορετικό τομέα εξέλιξεων, ο Wells επισημαίνει εύστοχα την

υπόγεια σχεδόν ψυχολογική μεταβολή που, παρά την επιφανειακή ακμή, προοικονομεί ήδη από τα χρόνια του Μάρκου Αυρηλίου το άγχος και την ανασφάλεια της εποχής της παρακμής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (σελ. 245). Τέλος, ο συγγραφέας επιδεικνύει και ένα σωστό αισθητήριο των χαρακτηριστικών της ρωμαϊκής κοινωνίας που πρέπει να τονισθούν στο σημερινό αναγνώστη για να αποφευχθούν οι παρεξηγήσεις: αφιερώνει, για παράδειγμα τέσσερις σελίδες (138-141) σ' ένα πολύ σημαντικό αλλά συχνά παραμελημένο θέμα, την αργή επικοινωνία ανθρώπων και πληροφοριών στη ρωμαϊκή επικράτεια.

Ένα τελευταίο σημαντικό χαρακτηριστικό του έργου του Wells είναι η πλούσια τεκμηρίωση και η προαναφερθείσα αποφυγή των γενικεύσεων και των «αχρονικών» μοντέλων - δυο στοιχεία που αλληλοσυνδέονται όπως θα δούμε.

Δεν χρειάζεται να παραθέσουμε παραδείγματα για να δείξουμε πώς ο συγγραφέας διανθίζει συνεχώς το λόγο του με κείμενα της εποχής· μια ματιά στον πίνακα των πηγών στο τέλος του βιβλίου αρκεί για να πείσει (σελ. 333-340). Προς τιμήν του είναι δε ότι δεν περιορίζεται καθόλου μόνο σε παραθέματα από αρχαίους ιστορικούς. Πλήθος είναι και τα ποιητικά και λογοτεχνικά αποσπάσματα, καθώς και τα παραθέματα επιγραφών, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις φωτίζουν εναργέστερα το σημείο που θέλει να τονίσει ο συγγραφέας. Επίσης, προφανώς λόγω της επιστημονικής του ειδίκευσης, ο Wells δεν παραμελεί την αρχαιολογία, στοιχεία της οποίας χρησιμοποιούνται συνήθως στα εγχειρίδια γενικής ιστορίας μόνο κατά τη διαπραγμάτευση της τέχνης και της αρχιτεκτονικής. Εδώ η αρχαιολογία είναι πράγματι «βοηθητική επιστήμη», με την έννοια ότι χρησιμοποιείται για να τεκμηριώσει συγκεκριμένες εξελίξεις της ρωμαϊκής κοινωνίας: τι καλύτερο παράδειγμα για την οικοδόμηση του νέου καθεστώτος από τον Αύγουστο από την ίδια την οικοδομική δραστηριότητα της εποχής (σελ. 79-83).

Η παράθεση μαρτυριών συχνά δεν περιορίζεται σε βοηθητικό ρόλο. Συχνά οι μαρτυρίες και τα συγκεκριμένα παραδείγματα αντικαθιστούν τον ιστορικό λόγο και στέκουν από μόνα τους ως εικόνα της εποχής. Από τα πληρέστερα και εντυπωσιακότερα παραδείγματα είναι η περίπτωση της αφρικανικής πόλης Tiddis (σελ. 224-6). Αντί να αποδοθεί σε μια κατά θέμα διαπραγμάτευση της ρωμαϊκής επαρχίας της Αφρικής συνολικά, ο Wells προτιμά να μιλήσει για την Αφρική μέσα από μια συγκεκριμένη περίπτωση. Περιγράφει την τοποθεσία, το πολεοδομικό σχέδιο, την οικονομία της εποχής, και την τοπική κοινωνία με τους εξέχοντες πολίτες που ανέδειξε, χαρακτηριστικό παράδειγμα των ευκαιριών για σταδιοδρομία που προσέφερε η ρωμαϊκή διοίκηση στους κατοίκους των επαρχιών, και ιδίως της Αφρικής, κατά τον δεύτερο αιώνα. Και δεν είναι η μόνη περίπτωση όπου αυτό συμβαίνει. Όλο το 8ο κεφάλαιο, το οποίο ασχολείται με την οικονομία της αυτοκρατορίας και την κατανομή του πλούτου, θέματα που κατεξοχήν προσφέρονται σε γενικεύσεις και θεωρητικά σχήμα-

τα, συντίθεται από συγκεκριμένες περιπτώσεις συγκεκριμένων ανθρώπων. Ο Wells, όπως είπαμε, αποφεύγει τα μοντέλα. Προτιμά να παραμένει στα δεδομένα της εποχής και να μην προσπαθεί να τα χωρέσει σε κάποιο θεωρητικό σχήμα. Ακόμη και για θέματα που ανέκαθεν αποτελούσαν ακανθώδη προβλήματα πάνω στα οποία πλάθονταν και δοκιμάζονταν πλήθος θεωρητικά μοντέλα, όπως είναι η δουλεία (σελ. 197-9) και η ύπαρξη και λειτουργία μεγάλων αγροκτημάτων (σελ. 183-4), ο συγγραφέας αποφεύγει να υποστηρίξει οποιαδήποτε γενική θεωρία και απλώς αντικρούει ορισμένες ήδη υπάρχουσες. Ο εμπειρισμός αυτός φυσικά γεννά αντιρρήσεις σε μεθοδολογικό επίπεδο. Το αποτέλεσμα, πάντως, για τον αναγνώστη, είναι αναμφίβολα να του δίνεται μια πολύ εναργής εικόνα της εποχής. Από τα *graffiti* της Πομπηίας ως τα Πεπραγμένα του Αυγούστου, από τους λόφους της Tiddis ως τα μνημεία της Ρώμης και από τις τιμές του μεροκάματου του Ρωμαίου εργάτη ως τα γεύματα του Τριμαλχίωνα, ο αναγνώστης περιδιαβαίνει μέσα σε 300 σελίδες πολλές εικόνες και στοιχεία εμβληματικά της σύνθετης πραγματικότητας που αποτελεί η ρωμαϊκή κοινωνία.

Είναι όμως αυτό το ζητούμενο; Αρκεί η αναλυτική παρουσίαση χωρίς τη σύνθεση; Και γιατί είναι ασυμβίβαστα τα μοντέλα με τα πραγματικά δεδομένα; Δεν σκοπεύω να εμπλακώ σε μια μεθοδολογική συζήτηση, αλλά ο εμπειρισμός του Wells έχει συγκεκριμένα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην εκτίμηση της σημασίας των *latifundia*, ο εμπειρισμός οδηγεί τον συγγραφέα σε μετρημένες και ασφαλείς κρίσεις. Το ίδιο ισχύει και για το κεφαλαιώδες ζήτημα της πολυσυζητημένης «παρακμής» της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (219 κ.ε.). Όμως, δεν μπορεί να μην σημειώσει κανείς ότι, τελικά, ο αναγνώστης μένει από μια άποψη ανικανοποίητος. Έχει μια πλήρη εικόνα, αλλά δεν του παρέχονται τα μέσα για να την αναλύσει, οπότε η εικόνα παραμένει μάλλον «μπρεσιονιστική»¹⁷. Είπαμε στην αρχή ότι ο ίδιος ο λόγος ύπαρξης μιας νέας σύνθεσης για μια ιστορική περίοδο είναι, μεταξύ άλλων, και η επανερμηνεία της. Από αυτή την άποψη το έργο του Wells παρουσιάζεται κάπως ανεπαρκές. Μένει κοντά στα πράγματα, στα δεδομένα της εποχής, και αυτό είναι θετικό, αλλά δεν απομακρύνεται αρκετά από αυτά και έτσι ίσως χάνει την ευκαιρία να τα αξιοποιήσει πληρέστερα.

Σε γενικές γραμμές λοιπόν το έργο του Wells είναι εύχρηστο και χρήσιμο, ζωντανό, με πλούσια τεκμηριωμένη εσωτερική ματιά στην ρωμαϊκή κοινωνία, αλλά και με μειωμένο το ρόλο της θεωρητικής υποδομής.

17. Αυτό επισημαίνει και ο PATERSON, *G&R* 31 (1984), 220, ο οποίος τονίζει ότι για να λειτουργήσουν οι άφθονες πηγές που χρησιμοποιεί ο WELLS, χρειαζόταν και «ένα μοντέλο του πώς λειτουργούσε η αυτοκρατορία».

2. Peter Garnsey και Richard Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, Berkeley/Los Angeles 1987, εκδ. Duckworth

Το επόμενο έργο που θα εξετάσουμε¹⁸ είναι από πολλές απόψεις διαφορετικό από το προηγούμενο. Ας δούμε καταρχήν ορισμένα στοιχεία από την εργογραφία των συγγραφέων, η οποία και σ' αυτήν την περίπτωση επηρεάζει τη δομή και το περιεχόμενο του βιβλίου.

Ο μεγαλύτερος σε ηλικία από τους δύο συγγραφείς είναι ο Peter Garnsey, που διδάσκει στο Καίμπριτζ. Το ερευνητικό του έργο από τα τέλη της δεκαετίας του '60 αφορά κυρίως θέματα αγροτικής οικονομίας και εφοδιασμού σε τρόφιμα¹⁹, νομικής, κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης της ρωμαϊκής κοινωνίας²⁰, αλλά και ευρύτερων θεμάτων της ιστορίας της αρχαιότητας²¹. Ο Richard Saller, καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Σικάγο, με ερευνητικό έργο από τη δεκαετία του '80, ασχολείται κυρίως με θέματα πατρωνείας και οικογενειακών σχέσεων²². Ο συνδυασμός είναι ενδιαφέρων γιατί ο μὲν Garnsey φαίνεται να έχει περισσότερη τριβή με θέματα οικονομίας και «οριζόντιων» κοινωνικών σχέσεων, ενώ ο Saller με θέματα «κάθετων» ή μη θεσμικών κοινωνικών σχέσεων. Εξάλλου, δεν είναι η πρώτη φορά που συνεργάζονται οι δύο συγγραφείς: το παρόν έργο είναι ουσιαστικά η ανεπτυγμένη μορφή ενός εκτεταμένου άρθρου τους για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία²³.

Ως προς τη δομή και το περιεχόμενο του έργου είναι πολύ διαφωτιστικός ο υπότιτλος του: το βιβλίο των Garnsey και Saller δεν είναι πολιτική και γεγονοτολογική ιστορία και δεν ασχολείται, παρά μόνο περιστασιακά, ούτε με ορισμένα άλλα βασικά θέματα της ρωμαϊκής ιστορίας, όπως είναι ο στρατός και η διοίκηση²⁴. Ασχολείται με την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Επίσης, όπως δηλώνουν και οι ίδιοι οι συγγραφείς, «η δομή είναι θεματική και όχι χρονολογική», ενώ πρόθεση τους ήταν να μην

18. Βιβλιοκρισίες για το έργο των Garnsey/Saller: G. HARRISON, *CB* 64 (1988), 104· T. PEKÁRY, *HZ* 147 (1988), 648-9· S. SIDEBOTHAM, *CW* 82 (1988), 136-7· G. BURTON, *JRS* 78 (1988), 223-4· D. ENGELS, *AHR* 94 (1989), 109-10· J. ROUGÉ, *Latomus* 99 (1990), 707-8.

19. Π.χ. «Trajan's Alimenta. Some problems», *JRS* 58 (1968), 367-81, (εκδ. με τον C. R. WHITTAKER) *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge 1988.

20. Π.χ. *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970, (εκδ.) *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World*, Cambridge 1980, «Independent freedmen and the economy of Rome», *Klio* 63 (1981), 359-71.

21. Π.χ. (εκδ. με τον C. R. WHITTAKER) *Imperialism in the ancient world*, Cambridge 1978.

22. Π.χ. *Personal Patronage under the early Empire*, Cambridge 1982, «Familia, domus and the Roman conception of the family», *Phoenix* 38 (1984), 336-55, (με τον B.D. SHAW) «Tombstones and Roman family relations in the Principate: Civilians, soldiers and slaves», *JRS* 74 (1984), 124-56.

23. *The early principate from Augustus to Trajan*, *G&R*, New Surveys in the Classics, 15 (1982).

24. GARNSEY/SALLER 1.

συντάξουν μια «συμβατική ιστορία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», και, μεταξύ άλλων, να καλύψουν και «άγνωστες περιοχές... την οικογένεια και τον οίκο, τις διαπροσωπικές σχέσεις και τις υλικές επιπλοκές της ρωμαϊκής κυριαρχίας για τους υποτελείς πληθυσμούς»²⁵.

Πιο συγκεκριμένα, το έργο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Το πρώτο είναι μια εισαγωγή στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που θέλει να δώσει έμφαση στην ανθρωπογεωγραφία (κεφ. 1) και στις πραγματικότητες μάλλον παρά στην τυπική διάρθρωση των διοικητικών δομών (κεφ. 2). Το δεύτερο και το τρίτο μέρος αποτελούν τον κορμό του έργου. Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στην οικονομία. Προτάσσεται ένα εισαγωγικό κεφάλαιο (κεφ. 3) στο οποίο παρατίθεται συνοπτικά ένα θεωρητικό μοντέλο για τη ρωμαϊκή οικονομία, και αντιμετωπίζονται διάφορα θεωρητικά προβλήματα, ενώ ελέγχονται κριτικά σύγχρονες θεωρίες για την ρωμαϊκή οικονομία. Ακολουθούν δύο ενδεικτικές αλλά κεντρικής σημασίας περιοχές έρευνας: το καθεστώς της γης (κεφ. 4) και το σύστημα, επίσημο και ανεπίσημο, εφοδιασμού με τρόφιμα της αυτοκρατορίας (κεφ. 5)²⁶. Το τρίτο μέρος είναι αφιερωμένο στην κοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις. Το πρώτο κεφάλαιο (κεφ. 6) ασχολείται με την κοινωνική διαστρωμάτωση και τα μεθοδολογικά προβλήματα που αυτή θέτει, το επόμενο (κεφ. 7) με τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις εντός της οικογένειας και το τρίτο (κεφ. 8) με τις κοινωνικές σχέσεις, με κεντρικούς άξονες την πατρωνεία και τη φιλία²⁷. Το τέταρτο μέρος, τέλος, ασχολείται με τον πολιτισμό, με ένα κεφάλαιο (κεφ. 9) αφιερωμένο στις θρησκευτικές νοοτροπίες, και ένα κεφάλαιο (κεφ. 10) αφιερωμένο σε διάφορες πολιτιστικές εξελίξεις στην πρωτεύουσα και την πρόοδο του εκρωμαϊσμού στις επαρχίες.

Επί της δομής του έργου πρέπει να παρατηρήσει κανείς την αποσπασματικότητά της. Βεβαίως, οι συγγραφείς δηλώνουν εξαρχής ότι θα περιοριστούν σε ορισμένα μόνο θέματα και, όπως είπαμε και νωρίτερα, ο περιορισμός αυτός δεν είναι κατανάγκη μειονέκτημα για ένα γενικό εγχειρίδιο. Άλλο όμως ο περιορισμός και άλλο η αποσπασματικότητα. Στο κεντρικό τμήμα του έργου, που αφορά την οικονομία και την κοινωνία, υπάρχει μεγαλύτερη συνεκτικότητα, για παράδειγμα στο εισαγωγικό κεφάλαιο για την οικονομία (κεφ. 3) και σε όλο το τρίτο μέρος. Όμως το μέρος που αφιερώνεται στον πολιτισμό, παρά τις ενδιαφέρουσες ιδέες του, δε φαίνεται να έχει οργανική σύνδεση με τα προηγούμενα, ενώ το πρώτο κεφάλαιο, δίπλα στη γεωγραφική εισαγωγή, συσσωματώνει θέματα που μάλλον ανήκουν σε επόμενα μέρη: η σχέση κέντρου - περιφέρειας και η κοινω-

25. «unfamiliar terrain... the family and the household, personal relationships and the material implications of Roman rule for the subject populations» (GARNSEY/SALLER 1).

26. Πρόκειται, βεβαίως, για ένα κεφάλαιο που συνδέεται με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Garnsey (βλ. παραπάνω, σημ. 19).

27. Στο τρίτο μέρος, αντίστοιχα, είναι φανερή η επίδραση των ερευνών του Saller πάνω στα θέματα αυτά (βλ. σημ. 22).

νική θέση των επαρχιωτών, θέματα που ανήκουν στο δεύτερο και το τρίτο μέρος αντίστοιχα, και τα όρια του εκπολιτισμού, θέμα που ανήκει στο τέταρτο μέρος (στο οποίο εξάλλου αντιμετωπίζεται εκ νέου). Το αποτέλεσμα είναι ότι το πρώτο και το τέταρτο μέρος δίνουν την αίσθηση παραρτήματος στο κυρίως έργο²⁸.

Αν απομονώσουμε, και πάλι, τρία βασικά χαρακτηριστικά του έργου, εκτός από την αποσπασματικότητα που ήδη αναφέραμε, αυτά θα είναι η σημασία που δίνουν οι συγγραφείς όχι μόνο στην εμπειρική αλλά και στην θεωρητική τεκμηρίωση και στη χρήση θεωρητικών μοντέλων, η σημασία που δίνουν, τόσο στη δομή όσο και στο περιεχόμενο του έργου σε νέες περιοχές έρευνας και η υπερβολικά αχρονική θεώρηση των κοινωνικών και οικονομικών δομών.

Το πρώτο χαρακτηριστικό φέρνει τους Garnsey και Saller στον αντίποδα του Wells. Όχι ότι στο έργο τους λείπουν τα συγκεκριμένα τεκμήρια και αντικαθίστανται από ένα λόγο ακραιφνώς θεωρητικό· κάθε άλλο. Και εδώ αφθονούν οι συγκεκριμένες μαρτυρίες και τα διαφωτιστικά παραδείγματα. Απλώς εδώ λειτουργούν με μια διαφορετική λογική. Στο έργο του Wells, όπως είπαμε, οι μαρτυρίες παρατίθενται για να δώσουν από μόνες τους μια εικόνα της ιστορικής πραγματικότητας. Εδώ οι μαρτυρίες είναι κάθε φορά αποδείξεις μιας υπερκείμενης θεωρίας που επιδιώκει να οργανώσει το υλικό των πηγών και να δώσει αυτή, και όχι οι μαρτυρίες, μια εικόνα της εποχής. Πολύ διαφωτιστική είναι η σύγκριση του τρόπου που αντιμετωπίζουν την οικονομία τα δύο έργα: εκεί όπου ο Wells ξεκινάει να αντιμετωπίσει το θέμα απευθείας με τις μαρτυρίες της εποχής, οι Garnsey και Saller ξεκινούν με τη σύνθεση ενός μοντέλου για τις οικονομικές δομές της αυτοκρατορίας, ενώ τα δύο επόμενα κεφάλαια εξετάζουν σε μεγάλο βαθμό τα επιμέρους θέματά τους υπό το φως αυτού του «απλού μοντέλου», όπως το ονομάζουν. Το μοντέλο αυτό εκτίθεται σε μερικές γραμμές και μπορεί να συνοψιστεί σε ακόμη λιγότερες: η πλειοψηφία του πληθυσμού ζει πολύ κοντά στο επίπεδο της επιβίωσης, ο αγροτικός τομέας της οικονομίας είναι κυρίαρχος, τα κεφάλαια επενδύονται σε μη παραγωγικές δραστηριότητες, η τεχνολογία είναι ελλιπής, δεν υπάρχει συγκροτημένη επενδυτική τάξη (σελ. 43). Μοιραία, ένα τέτοιο μοντέλο για ένα τεράστιο θέμα όπως είναι η οικονομική δομή είναι υπεραπλουστευτικό· το παραδέχονται αμέσως οι συγγραφείς. Επίσης μοιραία, δημιουργεί πλήθος απορίες ή και αντιρρήσεις: η βασική ίσως, κατά τη γνώμη μου, είναι αν μπορεί, ειδικά για τα δεδομένα των αρχαίων οικονομιών, να σταθεί ένα μοντέλο εξήγησης των οικονομικών δομών χωρίς να εκτεθούν και οι σχέσεις τους με τις πολιτικές και ιδεολογικές/ψυχολογικές δομές. Οι συγγραφείς όμως δεν αποφεύγουν τις όποιες αντιρρήσεις: βασικός στόχος του

28. Αυτό αναγνωρίζουν και σχεδόν όλες οι βιβλιοκρισίες.

έργου φαίνεται να είναι ακριβώς η δημιουργία αντιρρήσεων και συζήτησης. Στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο, με τον εύγλωττο τίτλο «Μεθοδολογίες και αντιπαραθέσεις», εξηγούν γιατί, όπως πρώτος εξήγησε με ενάργεια ο Finley²⁹, είναι απαραίτητη η χρήση μοντέλων λόγω της φύσης των πηγών μας, ειδικά στην αρχαία ιστορία, αλλά και γενικότερα. Το γεγονός ότι ένα μοντέλο έχει αναπόφευκτες ατέλειες, δεν ακυρώνει την ερευνητική του χρησιμότητα, όπως δείχνει το ενδεικτικό παράδειγμα που παραθέτουν οι συγγραφείς, το μοντέλο της πόλης που καταναλώνει και της υπαίθρου που παράγει³⁰. Επίσης οι συγγραφείς είναι πολύ προσεκτικοί απέναντι σε υπερβολικά απλουστευτικά μοντέλα³¹. Τελικά, όπως εύστοχα επισημαίνουν οι συγγραφείς, η χρήση μοντέλων και η προσήλωση στις μαρτυρίες είναι «συμπληρωματικές μάλλον παρά ανταγωνιστικές μεθοδολογίες»³². Ούτε είναι η χρήση μοντέλων ισοπεδωτική για τις αποκλίσεις και τις εξαιρέσεις, όπως δείχνει το τμήμα του κεφαλαίου 4 που ασχολείται με το μέγεθος των ιδιοκτησιών. Το παράδειγμα της Veleia δείχνει πως, παρότι ισχύει η βασική διαπίστωση για μεγάλες διαφορές στην κατανομή του πλούτου και τους περιορισμένους πόρους της πλειοψηφίας, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε μια γενική τάση ενοποίησης των κτημάτων και δημιουργίας μεγάλων αγροκτημάτων, καθώς υπάρχει μια παράλληλη τάση κατατεμαχισμού της ιδιοκτησίας³³.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του έργου είναι η σημασία που δίνεται σε περιοχές έρευνας που έχουν καλλιεργηθεί συστηματικά τα τελευταία χρόνια και έχουν αποδώσει πλούσιους καρπούς στη μελέτη της ρωμαϊκής κοινωνίας. Μιλώ κυρίως για το τρίτο μέρος που είναι αφιερωμένο στην κοινωνία. Ουσιαστικά μόνο το πρώτο κεφάλαιο (κεφ. 6) είναι παραδοσιακή κοινωνική ιστορία. Τα δύο επόμενα κεφάλαια ασχολούνται με θέματα πολύ σημαντικά, αλλά συνήθως παραμελημένα έως πρόσφατα σε γενικά έργα, την οικογενειακή ζωή και τις κοινωνικές σχέσεις. Η παρουσίαση των νέων αυτών περιοχών είναι, φυσικά, θεμιτή και χρήσιμη, παρατηρεί όμως κανείς και εδώ, ως ένα βαθμό, έλλειψη σύνδεσης με τα προηγούμενα και αποσπασματικότητα. Στο κεφάλαιο 6 γίνεται μια τριπλή κατηγοριοποίηση της ρωμαϊκής κοινωνίας, μία κατά Marx, μία κατά Weber και μία κατά τους Ρωμαίους, θα λέγαμε. Αρχικά γίνεται ένας χωρισμός σε τάξεις με τη μαρξιστική έννοια. Στο θέμα αυτό, από καιρό κομβικό σημείο της έρευνας για τις αρχαίες κοινωνίες,

29. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μνήμη του αφιερώνεται το βιβλίο.

30. GARNSEY/SALLER 48-9. Στο μοντέλο αυτό επιτίθεται η βιβλιοκρισία του ENGELS, *AHR* 94 (1989), 707-8, ο οποίος τονίζει τη σημασία της βιοτεχνικής παραγωγής σε ορισμένες πόλεις.

31. Βλ. π.χ. την εξέταση της παραγωγικότητας (σελ. 77-82) και τη διόρθωση του μεσογειακού μοντέλου για τη ρωμαϊκή οικογένεια (σελ. 126-47).

32. «complementary rather than competing methodologies» (GARNSEY/SALLER 49).

33. GARNSEY/SALLER 69-71.

οι συγγραφείς κρατούν από τον *Magx*, και πολύ σωστά, μόνο τους τρόπους του σχηματισμού των τάξεων και της εκμετάλλευσης της υπεραξίας και όχι το αποτέλεσμα που αυτοί είχαν κατά τον 19ο αι.³⁴. Στη συνέχεια επιχειρούν δύο νέες κατηγοριοποιήσεις, με βάση τους ρωμαϊκούς *ordines* και τις βεμπεριανές ομάδες κύρους. Οι *ordines* είναι ομάδες με διαφορετική νομική/διοικητική υπόσταση, ενώ οι ομάδες κύρους έχουν ως κριτήριο ταξινόμησης την «κοινωνική εκτίμηση της τιμής του ατόμου»³⁵. Η τριπλή αυτή κατηγοριοποίηση θα μπορούσε ν' αποβεί περισσότερο χρήσιμη αν οι τρόποι διαίρεσης της ρωμαϊκής κοινωνίας συνδέονταν περισσότερο μεταξύ τους. Όμως και πάλι οι Garnsey και Saller φαίνεται να επιδεικνύουν μια ατελή διασύνδεση των τμημάτων του έργου: οι τρεις οπτικές γωνίες δεν διασταυρώνονται, με αποτέλεσμα να υπάρχουν κενά στην ανάλυσή τους. Η διαφορά στην κοινωνική θέση των δούλων, για παράδειγμα, εξετάζεται στα πλαίσια της κατανομής τους στις ομάδες κύρους³⁶, ενώ, όπως αναγνωρίζουν και οι ίδιοι οι συγγραφείς, η κατανομή αυτή σχετίζεται άμεσα με την οικονομική λειτουργία που επιτελούν, οπότε θα ήταν πιο ενδιαφέρον να εξεταστεί και στα πλαίσια της πρώτης κατηγοριοποίησης, όσο και αν αυτό περιπλέκει τα πράγματα. Επίσης, ενώ πολύ σωστά επισημαίνεται στο τέλος του κεφαλαίου η μεγάλη κινητικότητα μεταξύ συγκλητικών και ιππέων από τα ανώτερα στρώματα και στρατιωτών και απελευθέρων από τα κατώτερα, η κινητικότητα αυτή δεν ερμηνεύεται επαρκώς. Επιπλέον η κινητικότητα εξετάζεται ουσιαστικά μόνο ως προς τους *ordines* και όχι ως προς τις άλλες κατηγοριοποιήσεις, άλλο ένα σημείο που δείχνει την ανάγκη διασταύρωσης των κατηγοριοποιήσεων: η κινητικότητα των στρατιωτών και των απελευθέρων, για παράδειγμα, ερμηνεύεται με βάση πολιτικές (στρατιώτες) και οικονομικές (δούλοι) εξελίξεις, ενώ μιλάμε για μια νομική/διοικητική κατηγοριοποίηση. Εκπλήσσει, τέλος, το γεγονός ότι οι συγγραφείς δεν ασχολούνται³⁷ με το βαθμό στον οποίο υπεύθυνες για την προς τα άνω κινητικότητα είναι ακριβώς οι κάθετες κοινωνικές σχέσεις που είναι ένα από τα θέματα του κεφαλαίου 8 (πατρωνεία, «φιλία», ανταποδοτική ηθική). Τελικά, δεν πρέπει να είμαστε πολύ απαιτητικοί: ακριβώς επειδή πρόκειται για νέες περιοχές έρευνας, δεν είχαν ίσως γίνει ακόμη σαφείς οι συνέπειες των πορισμάτων τους για άλλες περιοχές της έρευνας κατά την εποχή της συγγραφής του έργου³⁸.

34. GARNSEY/SALLER 109-10.

35. «... social estimation of his honour» (GARNSEY/SALLER 118).

36. GARNSEY/SALLER 119-20.

37. Πέρα από μια νύξη στις σελ. 153-4.

38. Για τη σημασία της πατρωνείας π.χ. έχουν γραφεί τα τελευταία χρόνια πλήθος άρθρα και γενικότερες μελέτες. Βλ. ενδεικτικά A. WALLACE-HADRILL (εκδ.), *Patronage in ancient society*, London/New York 1989, J. NICOLS, «Patrons of Greek cities in the early Principate», *ZPE* 80 (1990), 81-100, É. DENIAUX, *Clientèles et pouvoir à l' époque de Cicéron* (Coll. de l' École Française de Rome 182), Rome 1993. Το έργο του Saller για την πατρωνεία (βλ. σημ. 22) παίζει συχνά ρόλο πρωτοποριακού έργου με το οποίο αναμετρώνται οι έρευνες αυτές.

Ένα τρίτο, τέλος, χαρακτηριστικό, και ίσως το βασικό μειονέκτημα του έργου, είναι η απουσία της διάστασης του χρόνου. Οι συγγραφείς αναγνωρίζουν, όπως είπαμε, εξαρχής ότι η δομή είναι θεματική και όχι χρονολογική. Αυτό, όμως δεν δικαιολογεί την εμμονή τους σε δομές που μοιάζουν να μην μεταμορφώνονται στο πέρασμα του χρόνου. Ας επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας και πάλι στο τρίτο και το τέταρτο μέρος, ακριβώς επειδή εκεί είναι, παρά τις αντιρρήσεις μας, που οι δυο συγγραφείς νιώθουν περισσότερο άνετα και προσφέρουν μια συνεπή και σφαιρική εικόνα. Δεν εξετάζονται διεξοδικά, για παράδειγμα, οι πολύ σημαντικές επιπτώσεις που είχε στο πλέγμα σχέσεων της πατρωνείας η ανάληψη από τον αυτοκράτορα, ήδη από τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, του ρόλου του κέντρου αναφοράς όλων των σχέσεων πατρωνείας. Η έλλειψη αυτή προκαλεί εντύπωση γιατί αυτό ακριβώς είναι το θέμα της μονογραφίας του Saller για την πατρωνεία. Η διαίρεση σε *honestiores* και *humiliores*, επίσης, δεν είναι απλώς μια νέα δευτερεύουσα νομική διαίρεση που επέρχεται περίπου από την εποχή του Αδριανού και μετά. Ποιά είναι η συγκεκριμένη ιστορική σχέση της με την αδιάκοπα εντεινόμενη διάσταση στην κατανομή του πλούτου; Γιατί εμποδώνεται εκείνη την εποχή η διαίρεση αυτή, που είναι σε μεγάλο βαθμό και ιδεολογική διαίρεση και θα οδηγήσει, αργότερα, στην αυξανόμενη αποξένωση των μαζών της αυτοκρατορίας από την πολιτική εξουσία; Κι ακόμη, είναι ίδιες οι οικογενειακές σχέσεις κατά την εποχή του Αυγούστου και κατά την κρίση του 3ου αι.; Τέλος, και σημαντικότερο, παραμένουν σταθερές οι δομές της ιδιοκτησίας γης από τον Πλίνιο ως το Διοκλητιανό; Παρόμοια ερωτήματα γεννά πάντοτε μια έκθεση των δεδομένων που παραμένει ακραιφνώς δομική, χωρίς να λάβει υπόψη της το διαρκή μετασχηματισμό των δομών.

Ίσως όμως η δημιουργία αποριών και αντιρρήσεων να είναι και το βασικό προσόν του έργου των Garnsey/Saller. Με τη σφαιρική παρουσίαση νέων θεωριών και την προσπάθεια, στο κεντρικό μέρος του έργου, συνολικών και θεωρητικά τεκμηριωμένων δομικών θεωρήσεων, προσφέρουν ταυτόχρονα μια ενδιαφέρουσα εικόνα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και μια βάση διαλόγου για περαιτέρω συζήτηση.

3. Andrew W. Lintott, *Imperium romanum, Politics and Administration*, London/New York 1993, εκδ. Routledge.

Το τελευταίο έργο που θα εξετάσουμε είναι το πιο πρόσφατο χρονικά. Ο συγγραφέας του διδάσκει στην Οξφόρδη και οι προηγούμενες δημοσιεύσεις του σχετίζονται με την ιστορία του ρωμαϊκού δικαίου κυρίως,

αλλά και με ευρύτερα κοινωνικά θέματα³⁹, ενώ πρόσφατα (1994) συμμετείχε και στη συντακτική ομάδα της δεύτερης έκδοσης του 9ου τόμου της σειράς *Cambridge Ancient History*, ο οποίος αφορά την ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο.

Ο τίτλος του έργου είναι διπλά διαφωτιστικός αλλά και διπλά παραπλανητικός. Είναι διαφωτιστικός γιατί ο Lintott ασχολείται πράγματι με τη διοίκηση του ρωμαϊκού κράτος και με το *imperium* στην ευρύτερη έννοιά του –το σύνολο των δομών εξουσίας– και γιατί το γεγονός ότι ήδη στον τίτλο υπάρχει ένας τεχνικός όρος της εποχής προδιαθέτει σωστά τον αναγνώστη για το περιεχόμενο. Είναι όμως και παραπλανητικός γιατί το έργο δεν ασχολείται μόνο με την αυτοκρατορική περίοδο⁴⁰ και γιατί η πραγμάτευση της πολιτικής πραγματικότητας στο ρωμαϊκό κράτος δεν είναι κεντρικό θέμα του έργου: ουσιαστικά το βιβλίο περιορίζει την οπτική του γωνία στη μελέτη των δομών εξουσίας και όχι στο σύνολο των πολιτικών σχέσεων. Αυτό έχει και την έννοια ότι από το δίπολο κέντρο-περιφέρεια, που όπως είδαμε παίζει κεντρικό ρόλο στη δομή του έργου του Wells, ο Lintott επιλέγει ουσιαστικά το δεύτερο πόλο και μόνο, δηλαδή τις επαρχίες, και ελάχιστα ασχολείται με το πολιτικό και πολιτειακό κέντρο, τη Ρώμη.

Όσον αφορά τη δομή του έργου, ο Lintott καινοτομεί και αυτός στο δίλημμα χρονολογική ή θεματική έκθεση. Ενώ επιλέγει τη δεύτερη λύση, χωρίζει το έργο σε δύο μέρη, από τα οποία το πρώτο ασχολείται με τη διαμόρφωση των δομών εξουσίας που δημιουργήθηκαν στη ρεπουμπλικανική περίοδο και διατηρούνται και αργότερα, ενώ το δεύτερο ασχολείται με τις νέες πραγματικότητες της αυτοκρατορικής περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, τα δύο πρώτα κεφάλαια είναι εισαγωγικά: παρατίθενται συνοπτικά οι εξωτερικές σχέσεις της Ρώμης στην περίοδο 500 π.Χ.-150 μ.Χ. και οι δύο κύριες δομικές συνιστώσες της «κρατικής θεωρίας» του ρωμαϊκού κράτους στην περίοδο της επέκτασής του, οι κυρίως ρωμαϊκές παραδόσεις και η συμβολή του ελληνιστικού κόσμου. Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τις διοικητικές ενότητες (επαρχίες, σύμμαχοι βασιλείς, ελεύθερες πόλεις, άλλες πόλεις). Το κεφάλαιο 4 μας μεταφέρει στην επαρχία και τη νομική και πολιτική θέση του κυβερνήτη. Το κεφάλαιο 5 ασχολείται με τις οικονομικές απαιτήσεις της κεντρικής εξουσίας από τις επαρχίες και τους κατοίκους των και το επόμενο κεφάλαιο με τη νομική διασφάλιση των επαρχ-

39. Π.χ. *Violence in Republican Rome*, Oxford 1968, *Violence, Civil Strife and Revolution in the Classical City*, Oxford 1982, *Judicial Reform and Land Reform in the Roman Republic*, Oxford 1992, «What was the *Imperium Romanum*», *G&R* 28 (1981), 53-67, «The *leges repetundis* and associate measures under the Republic» *ZSS* 98(1981), 162-212.

40. Ο όρος *imperium* δηλαδή έχει εδώ την έννοια του ρωμαϊκού συστήματος εξουσίας γενικά και όχι την έννοια της αυτοκρατορικής πολιτειακής δομής που συνήθως έχει.

χιών από την εκμετάλλευση των εκπροσώπων της κεντρικής εξουσίας. Το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους μας εισάγει στις νέες πραγματικότητες της αυτοκρατορικής περιόδου. Το κεφάλαιο 8 ασχολείται με το αστικό δίκτυο της αυτοκρατορίας και το κεφάλαιο 9 με την επιβίωση των τοπικών δικαίων. Τα τρία τελευταία κεφάλαια τέλος, ασχολούνται με τις μεθόδους ιδεολογικής (κεφ. 10, το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη), πολιτικής (κεφ. 11, πατρωνεία) και πολιτιστικής (κεφ. 12, νόμισμα, θεάματα, επίσημη θρησκεία) εμπέδωσης της ρωμαϊκής εξουσίας στην επικράτεια.

Η καινοτομία της δομής του έργου –θεματική μεν έκθεση, αλλά σε δύο χρονολογικά μέρη– είναι σε γενικές γραμμές λειτουργική. Ο βασικός λόγος είναι ότι ο Lintott αποφεύγει το σκόπελο να παραβλέψει τις μεταγενέστερες εξελίξεις στα θέματα που θίγονται στο «ρεπουμπλικανικό» τμήμα. Μπορεί το σύστημα των επαρχιών, για παράδειγμα, να διαμορφώθηκε κατά την ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο, αλλά το σύστημα αυτό είναι τελείως διαφορετικό την εποχή του Μ. Αυρηλίου. Η ενσωμάτωση των επαρχιών στο διοικητικό, πολιτικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό σύστημα της Ρώμης κατά την αυτοκρατορική περίοδο είναι, από μια άποψη, το κεντρικό νήμα της ιστορίας της περιόδου και με αυτό ασχολείται ο Lintott σε όλα ουσιαστικά τα κεφάλαια του «αυτοκρατορικού» τμήματος.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που πρέπει να εισημάνουμε είναι ότι ο σαφής περιορισμός της προβληματικής του Lintott κάνει το έργο του συμπαγές· στα στενά κάπως πλαίσια της προβληματικής του είναι πιο πλήρες και ολοκληρωμένο τόσο από το έργο του Wells, όσο και από το έργο των Garnsey/Saller. Ίσως όμως τα πλαίσια αυτά να παραείναι στενά. Ακόμη και για τα δεδομένα που θέτει εξ αρχής ο συγγραφέας, την εξέταση του πώς λειτουργούσε η αυτοκρατορία, έχουμε κατά κάποιο τρόπο την επίσημη μόνο εκδοχή των δομών εξουσίας και σύνδεσης κέντρου-περιφέρειας. Δεν έχουμε την ανεπίσημη πλευρά (π.χ. ταραχές, αντιρωμαϊκά αισθήματα, αποσχιστικές τάσεις, ληστεία), και ακόμη δεν έχουμε, και αυτό είναι σημαντικότερο, τις δομές εξουσίας εντός της περιφέρειας⁴¹. Στην ελληνιστική ανατολή, για παράδειγμα, η οποία είναι γενικά μάλλον αδικημένη από τον Lintott⁴², η πατρωνεία, πέρα από την εξωτερική της διάσταση, έχει και μια πολύ σημαντική εσωτερική διάσταση, η οποία, όπως θα δούμε, αντιμετωπίζεται υπεραπλουστευτικά.

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό του *Imperium Romanum* είναι το ύφος του και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο φαίνεται ν' αποσκοπεί. Όπως ομολογεί και ο συγγραφέας, το έργο απευθύνεται στους φοιτητές της ρω-

41. Αναφορά σε αυτές γίνεται μόνο στο συμπέρασμα (σελ. 186-7).

42. Ο συγγραφέας αφιερώνει, λόγω χάρις, 14 σελίδες στις πόλεις της Δύσης και μόλις 4 σ' αυτές της Ανατολής, οι οποίες λόγω του πολύπλοκου παρελθόντος τους έχουν περισσότερο ενδιαφέρον από την περίπου ομοιόμορφη κατάσταση που επικρατούσε στη Δύση. Αυτό βεβαίως οφείλεται στα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Lintott.

μαϊκής ιστορίας⁴³. Το έργο έχει συχνά τη μορφή πανεπιστημιακών σημειώσεων: το ύφος είναι πυκνό και ακριβές, με εύχρηστες και σαφείς υποενότητες σε κάθε κεφάλαιο, ενώ βασικό χαρακτηριστικό του λόγου του Lintott είναι η κουραστική συχνά, για ένα εισαγωγικό έργο, παράθεση κάθε είδους τεχνικών όρων⁴⁴, όρων που δεν είναι πάντοτε απαραίτητοι για την κατανόηση της εποχής· καμιά φορά έχει κανείς την αίσθηση ότι ο συγγραφέας επιθυμεί να προσφέρει στους φοιτητές του έναν κατά το δυνατόν πλήρη και σχολιασμένο πίνακα όρων της ρωμαϊκής διοίκησης⁴⁵. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Lintott μένει σ' ένα καθαρά τεχνικό και νομικίστικο επίπεδο· αντίθετα φανερώνει συχνά συναίσθηση των πολιτικών ή και ψυχολογικών συνιστωσών μιας ιστορικής πραγματικότητας⁴⁶, καθώς και της χρονικής εξέλιξης και των τοπικών παραλλαγών⁴⁷. Οπωσδήποτε, όμως, δεν διευκολύνει την προσπέλαση της ιστορικής πραγματικότητας για το μέσο αναγνώστη. Οφείλει, από την άλλη μεριά, ν' αναγνωρίσει κανείς, την τεράστια σημασία των νέων πηγών για το έργο του Lintott. Το έργο στηρίζεται συχνά στην πληθώρα νομικών και άλλων πηγών που έχουν έρθει πρόσφατα στο φως· εξάλλου, όπως σημειώνει ο συγγραφέας⁴⁸, η συγγραφή του έργου καθυστέρησε ακριβώς λόγω της ενασχόλησής του με τα κείμενα αυτά.

Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε και πάλι ότι ο Lintott ουσιαστικά σκιαγραφεί μια εικόνα πλήρη μεν, αλλά ανεπαρκή. Αυτό προφανώς δεν έχει την έννοια ότι το έργο δεν είναι χρήσιμο, ή ότι δεν στηρίζεται σε νέα δεδομένα και σε μια νέα εικόνα για την αυτοκρατορία. Το έργο διορθώνει σε μεγάλο βαθμό παλιότερες, υπερβολικά αιτιοκρατικές απόψεις για την αυτοκρατορία, που εν πολλοίς δέχονταν χωρίς δισταγμό την αυτοκρατορική προπαγάνδα της εποχής και τονίζει πόσο «ευέλικτες, περιπτωσιακές, προσωπικές και (συχνά σκόπιμα) μη καθορισμένες ήταν οι αρχές και οι μέθοδοι του ρωμαϊκού ιμπεριαλισμού»⁴⁹. Οπωσδήποτε, όμως, όταν το συ-

43. LINTOTT ix.

44. Βλ. π.χ. LINTOTT 88: «A *manceps* was permitted to have partners (*socii*): hence the growth of *societates*, men who regularly worked together in undertaking contracts and were sufficiently organised to appoint rectors and local representative (*pro magistro*)... We also find *ad fines* to a contract and those who are said to hold shares (*partes*) in the large *societates*».

45. Σε σημείο μάλιστα, θα παρατηρούσα χαριτολογώντας, που όταν ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μια λατινική φράση που χρησιμοποιούμε και σήμερα, η πρώτη αντίδραση του αναγνώστη είναι ν' αναρωτηθεί για ποιον τεχνικό όρο πρόκειται (βλ. π.χ. το *modus operandi* του ανθυπάτου, LINTOTT 57).

46. Για τη ρωμαϊκή κυριαρχία στην Αφρική, π.χ. χάρη ο συγγραφέας παρατηρεί ότι δεν ήταν τόσο θέμα πλήρους κυριαρχίας επί των εδαφών των περιοχών αυτών, όσο ιδεολογικής και ψυχολογικής εμπέδωσης της ρωμαϊκής ανωτερότητας. Αυτό εξάλλου είναι και το θέμα του τελευταίου κεφαλαίου.

47. Για παράδειγμα στο θέμα της διάκρισης κεντρικής και τοπικής διοίκησης (54-9) ή ρωμαϊκού και τοπικού δικαίου (κεφ. 9).

48. LINTOTT ix.

49. «... how flexible, casuistic, personal and (sometimes deliberately) ill-defined the principles and methods of Roman imperialism were» (LINTOTT i, σημείωμα εκδοτών).

μπέρασμα του Lintott είναι ότι «τελικά, το πιο σημαντικό μάθημα που ίσως θα έπρεπε να πάρουμε από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία είναι να μην έχουμε τόσες απαιτήσεις από αυτήν»⁵⁰, και όταν η ιδέα που διατρέχει ολόκληρο το έργο είναι η «έλλειψη εσωτερικής ομοιομορφίας, συχνά ακόμη και συνέπειας»⁵¹ στην αυτοκρατορία, θα ευχόταν κανείς να συμπληρώνεται η «αρνητική» αυτή δήλωση με περισσότερη ανάλυση του γιατί η ρωμαϊκή αυτοκρατορία δεν ήταν η οικουμενική κοινωνία που η ίδια νόμιζε ότι ήταν και των δυνάμεων που συνιστούσαν αυτήν τη «διακυβέρνηση χωρίς γραφειοκρατία», για να δανειστώ τον τίτλο ενός κεφαλαίου των Garnsey/Saller. Η έλλειψη αυτή, επαναλαμβάνω, είναι λογική από τη στιγμή που ο Lintott επιλέγει ένα τόσο περιορισμένο θέμα. Έτσι όμως ακυρώνει τις ίδιες του τις φιλοδοξίες που δεν ήταν μόνο να γράψει για τους φοιτητές του μια εισαγωγή για τη «[διοικητική] δομή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» αλλά και για το «πώς αυτή λειτουργούσε», καθώς και για το πώς την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι Ρωμαίοι⁵². Τελικά όμως βλέπουμε ότι δε μπορούμε να μιλήσουμε για το πώς λειτουργούσε η αυτοκρατορία μόνο με βάση τις διοικητικές και εξουσιαστικές δομές. Ίσως περισσότερη έμφαση στην πολιτική, το πρώτο σκέλος του υπότιτλου υπενθυμίζω, να έδινε μια πολύ πιο εναργή εικόνα. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα είναι και πάλι η εξέταση της πατρωνείας. Παρότι ο συγγραφέας αναγνωρίζει ότι οι σχέσεις πατρωνείας και γενικότερα οι σχέσεις αρχόντων - αρχομένων έχουν βασικό και αμετάβλητο χαρακτηριστικό τη διαπροσωπική διάσταση (σελ. 174, πρβ. και 175), θέτει εκτός θέματος όχι μόνο τη σημασία της πατρωνείας για την πολιτική ζωή της Ρώμης, αλλά και τη σημασία της για την προσωπική ανάδειξη ατόμων κατά την αυτοκρατορική περίοδο και δηλώνει ότι θα ασχοληθεί μόνο με την πατρωνεία ως δεσμό μεταξύ αρχόντων και αρχομένων γενικά (σελ. 168). Η «απρόσωπη» αυτή πλευρά της πατρωνείας είναι πολύ σημαντική για την ενσωμάτωση των πόλεων στο *imperium*, αλλά δεν αρκεί από μόνη της. Χωρίς την πλούσια προσωπική πολιτική διάσταση του θέματος (επιλογή πάτρωνα, πολιτικά οφέλη του πάτρωνα, διαμεσολάβηση εξεχόντων πολιτών, προσωπική σχέση των τελευταίων με τον πάτρωνα, σημασία της διαμεσολάβησης για το κύρος του μεσολαβητή στην τοπική κοινωνία) δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ενσωμάτωση. Χαρακτηριστικά, όταν ο Lintott ασχολείται με την εσωτερική πτυχή του θέματος κάνει ένα μεθοδολογικό σφάλμα⁵³: συγχέει τη θέση εξεχόντων πολιτών (π.χ. του Γάιου Ιούλιου Δημοσθένη από τα Οι-

50. «Perhaps in the end the most important lesson we should learn from the Roman empire is not to claim too much of it» (LINTOTT 193).

51. «lack of internal uniformity and, sometimes, of coherence» (LINTOTT 41-2).

52. LINTOTT ix.

53. Την παρατήρηση αυτή (και διάφορα άλλα πράγματα) οφείλω στον καθ. Κ. Μπουραζέλη.

νόανδα, σελ. 172-3) στο σύστημα της πατρωνείας με τη θέση τους στο σύστημα του ευεργετισμού. Την πατρωνεία αφορούν μόνο οι «προς τα πάνω» σχέσεις του Δημοσθένη, οι σχέσεις του με το πολιτικό κέντρο στη Ρώμη. Οι «προς τα κάτω» σχέσεις του, οι άλλου είδους ευεργεσίες του προς την πόλη, τις οποίες μνημονεύει ο Lintott, έχουν να κάνουν με το παραδοσιακό σύστημα του ευεργετισμού.

Και πάλι η κριτική είναι εν μέρει άδικη. Μπορεί τα πλαίσια μελέτης του Lintott να είναι περιοριστικά, αλλά μέσα στα πλαίσια αυτά, επαναλαμβάνω, το έργο είναι πληρέστατο και πολύτιμο.

Ελπίζω να έχει γίνει σαφές το σημείο που αναφέραμε στην εισαγωγή. Μια σύνθεση μιας ιστορικής περιόδου δεν ακυρώνει τις υπόλοιπες. Διαφορές στην οπτική γωνία, στη θεωρητική σκοπιά, στο υλικό, ακόμη και στο ύφος γραφής καθιστούν απολύτως συμπληρωματικές όλες τις σχετικές προσπάθειες. Και τελικά, το γεγονός ότι όλες αφήνουν σε κάποιο σημείο ανικανοποίητο τον αναγνώστη, παραμένει ένα διαρκές κίνητρο για νέες συνθέσεις.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΠΑΣΧΙΔΗΣ
Αθήνα

SUMMARY

THREE NEW COMPREHENSIVE STUDIES ON ROMAN HISTORY

This study is a comparative presentation of three relatively recent general studies on roman history: Colin Wells' *The Roman Empire*² (Glasgow 1992), Peter Garnsey's and Richard Saller's *The Roman Empire. Economy, Society and Culture* (Berkeley/Los Angeles 1987) and Andrew W. Lintott's *Imperium Romanum. Politics and Administration* (London/New York 1993). It stresses the differences in concept, theory and presentation between the three works and the fact that, because of these differences, they are "complementary rather than competing" visions of the realities of the Roman Empire.